

ԳՐԱԿԱՆ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՄԻԻԹԱՐ ՀԵՐԱՅՈՒ ԵՒ ԱՄԻՐԴՈՎԼԱԹ ՍԵՐԱՍՏԱՅԻՈՅ

Երկու նշանաւոր ձեռագրերը.

1907 թուի ամառուայ ընթացքում հետախուզելով բազմաթիւ մատենադարաններ հայերէն ձեռագրերի ուսումնասիրութեան նպատակաւ հանդիպեցի բժշկական երկու նշանաւոր ձեռագրերի. մէկը սուրբ Յակովբեանց վանքում, Երուսաղէմի մէջ, միւսը Լոնդրայի Բրիտանական թանգարանում:

ՄԻԻԹԱՐ ՀԵՐԱՅՈՒ ՄԻԻԹԱՐՈՒԹԻՒՆ ՁԵՐՄԱՆՅ ձեռագիրը գտնուում է Երուսաղէմի հայոց վանքում (հ. 370) գրուած ԺԳ—ԺԴ դարում, բամբակէ հաստ թղթի վրայ որ շատ գործածելուց մաշուել է և ունի պակաս թերթեր, օրինակ էջ 1-21, 91-142, 151-154, 169-179 ևւն, սակայն վերջին ստացողը լրացրեր է նօտր գրով: Ձեռագրիս գլխաւոր յիշատակարանը իւր թուականով և գրչի անունով կորած է, բայց բարեբախտաբար պահուած են այս երկու համառօտ յիշատակութիւնները:

ա.—«Տէր Յիսուս վայելել տացէ զբժշկարանս մեծի և բարեպաշտ իշխանին Սեւաստաւսին Հեթմոյ որդոյ Աւշնի բարեպաշտի»:

բ.—«Յիսուս Քրիստոս որ բժիշկ ես հոգոց մարմնոց, բժշկեա զվերս հոգւոյ և մարմնոյ ծառային քո Հեթմոյ Սեւաստոսի որդւոյ Աւշնի»:

Օշնի որդի Հեթումը, Լամբրոնի իշխանը, մարաշախտութեան պաշտօն ընդունեց իւր հօր մահուանից յետոյ, 1294-1307 թուին, հետեւապէս մեր ձեռագիրը գրուած է այդ ժամանակամիջոցում:

Ձեռագրիս կարեւորութիւն տուողը ոչ թէ միայն քնագիրն է, որ ինչպէս նկատուեց, լի է թերի մասերով և

դժուար վերծանելի էջերով, այլ այն երկու մագաղաթեայ պահպանակները, որ պահուած են Ձեռագրի կազմի հետ եւ որոնց վրայ նկարուած են ժամանակուայ բժշկների պատկերները: Նկարները անկասկած շատ հին են և, իմ համոզմամբ, ձեռագրին ժամանակակից, բայց դժբախտաբար խոնաւութիւնից և անխնամ պահպանութիւնից ներկերը դժգոյնացել են և կարելի չեղաւ լուսանկարչական յաջող նկար ստանալ:

Առաջի տախտակը ներկայացնում է չորս բժիշկների պատկեր, երկրորդ տախտակը պատկերացնում է պառկած հիւանդին, որին քննում են երկու բժիշկ, Բժշկներից երկուսը ձորուք ունին, մէկը ճերմակ, միւսը սև, իսկ միւս երկուսը անձորուք են. միակ տարբերութիւնը նրանց մէջ, որովհետեւ արտաքին բոլոր նշանները միատեսակ են: Նոքա գլխներին ունին չալմա-փաթթոց, երկար ժապաւէնով պսակաձև կապուած մագերով, երկար զգեստ հագած, բոլորն էլ առաջահայեաց դիրքով, ձեռներին ինչ որ բան բռնած, որ նկարի վրայ սրոշելը հեշտ չէ: Չորս դէմքերը տարբերում են միմեանցից, շատ հաւանական է նկարիչը փորձել է տալու բժիշկների պորտրետներ:

Երկրորդ նկարի վրայ ներկայացրած է պառկած հիւանդ, որին քննում են երկու բժիշկ, մէկը բռնել է հիւանդի երակը և ուշադրութեամբ քննում է. միւսը, նրա օգնականը, մի տուփ ձեռին մօտը կանգնած է և սպասում է առաջնի հրամանին: Հաւանական է որ ներկայացրած է արիւն առնելու տեսարանը:

Երուսաղէմում մանրամասն կանգ առնելու այդ նկարների վրայ ժամանակ չունէինք, տալով այս համառօտ տեղեկութիւնը, հրաւիրում ենք բժշկարաններով մասնակի պարապող անձանց ուշադրութիւնը:

ԱՄԻՐԴՈՎԼԱԹԻ ձեռագիրը—Բրիտանական Թանգարանի հ. 3712 (Orient)—կարելի է նրանով, որ գրուած

է հեղինակի կենդանութեամբ և գտնուել է նրա ձեռին. գրութեան թուականն է ԶԼԹ.—1490-ից առաջ, գեղեցիկ մագաղաթ, քառաձալ, 281 թերթ, խոնաւացած եւ անմաքուր. գիրն է միասին գեղեցիկ բոլորգիր, սակաւաթիւ ոսկէնկար թռչնագրերով, զարդագրերով և երկու խորանով [թղ. 3^ա, 13^ա]. երկու թերթ մագաթեայ պահպանակը երկաթագիր Աւետարանի հատուած է. Բնագիրը լրիւ է և, քանի որ Ամիրգովլաթի առաջի աշխատութեան և սրա մէջ մօտ 10-12 տարի է անցել, հաւանական է որ հեղինակը ինքը ձեռագրիս մէջ կատարած լինի որոշ փոփոխութիւն, մի հանդամանք, որ մենք ստուգել չենք կարող ժամանակ և ձեռի տակ յարմարութիւն չունենալով:

Ձեռագրիս կրկին նախաբանի մէջ ինքը հեղինակը տալիս է իւր աշխատութեան յարակայ պայմանները. որոնք բաւականաչափ տարբեր են այն յառաջաբաններից, որ սովորական են նրա բաղմաթիւ ձեռագիր օրինակներում, ուստի անշահ չենք համարում ամբողջութեամբ այստեղ արտատպելու: Բացի այդ՝ գրքի վերջում իրար յաջորդում են չորս յիշատակարան, գրուած նրա կենդանութեամբ և նրա մահուանից փոքր անց, որոնք ապացուցանում են թէ իրաւամբ սա հեղինակի ձեռին եղած օրինակն է, թէեւ գրել տուողը ուրիշ անձնաւորութիւն էր: Առաջի յիշատակարանը անվերծանելի է դարձած խոնաւութեան ենթարկուելով. դրա մէջ գրել տուողը վկայում է, որ ինքը տեսել է «ի մայրաքաղաքս Բուրսա զբաղմահանճար իմաստուն Ամիրգովլաթն»: Երկրորդ և երրորդ յիշատակարաններով Ամիրգովլաթը խնդրում է յիշել իրեն և իւրայնոց, միւս կողմից ձեռագրի ծաղկողը՝ Մարտիրոս աբեղան, գրում է. «ոսկով և կաղմով զարդարեցի զսա», և խնդրում է յիշել—«զպարոն Ամիրտովլաթն բժիշկն որ արդար ընչիւր զարդարել ետ զսա թվին ԶԼԹ»: Ի վերջոյ երրորդ յիշատակարանում ասուած է որ Ամիրգովլաթ բժիշկը մեռել է ԶԹԷ թվին դեկտեմբերի Լ-ին, հինգշաբթի օր: Եզրակացութիւնն այս է. Ձեռագրիս գրել է տուել

Ամիրդովլաթի ժամանակակից ոմն, նրանից ստացել է ինքը հեղինակը, զարգարել տուել ոսկով եւ արծաթով եւ յիշատակ թողել իւրայնոց, որ ձեռագրի մէջ մտցրել են նաեւ նրա մահուան տարեթիւը:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՔ ԱՄԻՐԴՈՎԼԱԹԻ

Ա. Թ. Գ. 2^ր. «Յիշատակարան գրքոյս Փառք... սկիզբն եղև գրման սրբոյ մատենիս որ անուանակոչի հեքիմարանի թուականին Փրկչին և մերոյս գրեալ է առաջիկայ գրոջս Սուղ ինչ բանքս ծանիք սիրելիք իմ. նախապէս ունի գիրքս այս առ յինքն հանդերձ եւ ազգի լեզուաւ բառս որ գրեալ իսկ է ներտեղւոյս Արդ սիրով ընկալիք և խնամարկութեամբ վայելեցէք զսայ զառողջարար ամենալիւր մատենս, և ծաղկալից բուրաստանս, որոյ պիտանաւորութիւնն և աւգտակարութիւնն մարդկայնոյ սեռից խօթացեալ անձանց յայտ իսկ է իմաստնոց այնքան է որքան է յորդահոս ազբիւր առագնող և առատաբուզիս վտակ զովացուցանող ծարաւուտ երկիր: Գտանի ի սմա զանազան և լիակատար խորիսիս մեղեր. ազգի ազգի գեղորայք և քաղցրահամ պէսպէս մէճուներ, որ քաղցրացուցանէ զքիմս զբերանս զգայարանս և ի ներքս բոլորից. հեզաբար ճաշակող հիւանդաց և սիրով ընդունողաց: Ի սմա գտանի բնաւ միանգամայն զանազան բոյսք և անուշահոտ ծաղկունք. շահաւէտք պտուղք և միրգ զարմանալի. յազագս պիտոյից այսինքն խօթացելոց և տկարացելոց մարդկանց. ուրեմն պահէ զհոգի և զմարմին և զամենայն անդամս նոցին անարատ և առողջապէս:

Զի սա է ազնուագոյն խրախճարան, որով ուրախ առնէ զամենայն զգայարանս բանական կենդանեաց. առաւել հիւանդացեալ նիհար մարմնոց, անձանձրոյթ անձանց և է լիակատար և ամէնունակ բուրաստան հոգւոց և մարմնոց առողջութիւն և կենդանութիւն. յորմէ բուրին հոտք համայնից ծաղկանց ըստ մարմնառից հիւանդութեանց: Ուրեմն յոյժ պիտոյ են սոքա իմաստուն և ճար-

տար բժշկաց, կարի հետաքրքիր լինողաց ի միտս, ուշիմաբար ըզձիւ ի կիր արկողաց, որով առ հիւանդս և ցաւագնեալս ի պէսպէս վիրաւորեալս մարմնականաց զօրեղապէս խնամատար լիցի, ևս պարտ է գիտել և իմանալ զանուանս և ներգործութիւնս բուսոց և տնկոց, ծաղկանց և պտղոց և այլ զանազան դեղօրէից, որ այնուկատարեալ գոլով ձեռնամուխ լիցի առ ի պիտոյից խընդրողաց: Ուրեմն ով սիրելիք, որք զմայլիք այսպիսեաւ ամենալի գանձարանաւս որք կան ի սմա զետեղեալք, յիշեսցիք առ Տէր յարժանաւոր յազօթս ձեր զամենանուաստ ծառայքս ձերում ազնուականութեան, զնախնի բժիշկքն մեր Սեբաստացի խօճայ Պարխուտարն և որդի նորա Ճէռահ Ասարն, և որդի նորա բժիշկ Պետրոսն, ևս յիշեսցիք զԳրիգորն և Ասարտղան, և թողունք նոցա սարկաւազ բժիշկ Միքայէլս, և եղբայր նորին խօճայ Գէորգն, և որդի նորա տիրացու Մանուկն, որք և յիշեալ լիջիք»:

Բ. Թղ. Յ,^բ «Լինիս դուշզի դունարայ բանիս պետ, գրբոցս է անունն անգետի անպետ: Ծնորհիւ Տեառն և ողորմութեամբն Արարչին և անմահին Աստուծոյ որ պարգևող է ամենայն բարեաց և բաշխող է ամենայն շնորհաց, . . . Աւրհնենք զարարիչն Աստուած, թէ կամ զբանքս կատարէ: Գրենք զգեղերուն անուանքն, ըսկըսայ ի յայբուքենէ: Աւարտի սա հինգ լեզուաւ, զհայոց թուականն ԶԻ-նէ (կարմիր): Ի ժամանակս թագաւորութեանն Իսմայելացւոց ազգին ոտրակինոսաց ի յազգէն հագարու, ի նուազել թագաւորութեան յունաց ի մայրաքաղաքն Կ. Պաւլիս որ անխաղթ և անսասան կենան այն քրիստոնեայրն որ անդ են բնակեալ: Ի թագաւորութեան սուլտան Մուհամմատ խանին, և ի հայրապետութեանն Տեառն Սարգսի աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի, և յեպիսկոպոսութեան Տէր Նիկողայոսի, մայրաքաղաքին Կ. Պաւլի և թուակ, հայոց վերայգրեալ ԶԻ-նէ կարմիր գրին առ ոտն սրբոյն Նիկողայոս Սքանչեղագործ և արագահաս հայրապետին, թարգմանեցաւ այս գիրքս մէկ մէկ գեղերուն զաւրութիւնն ի բազում գրենաց յայլազգաց ձեռամբ մեղաւոր անպի-

տան և անիմաստ բժշկին Ամիրտովլաթին Ամասիացւոյ.. եւ զայս գիրքս շինեցաք և ստուգեցաք շատ բառերով և պատմութիւններով. զի որք կարդան հեշտութեամբ յիմանան. և անգէտն ոչ աւգտի ի սմանէ. և անուանեցաք զայս գրոցս անուն անգիտաց անպէտ և պարտական եմք գիտնականացն և ծառայ ամենայն փիլիսոփայիցն»:

գ. Թղ. 280բ. «Փառք.. -- Հայոց թվկ. -- ի մայրաքաղաքս Բուրսա (?) -- և տեսաք զբազմահանճար իմաստուն -- Ամիրտովլաթն որ բազում աշխատութեամբ -- զայս գիրքս եւ լեզուաւ գեղեցկայար...»:

դ. Թղ. 281^ա. «Փառք քեզ Տէր..

որ տուիր ինձ ժամանակ մինչև ի սմա.

Դ. տարի տիւ և գիշեր աշխատեցայ.

ի բազում աւրինակաց աւարտի սա.

գրեցի կատարեցի բան զինչ որ կայ.

ի բառից բժշկութեան զինչ որ գըտա.

աւարտեմ զսա հինգ լեզուով զինչ որ ուսա:

ի Հայոց ի Հռոմոց և յԱրապկա.

ի Պարսից և ի Թուրքաց քիչ Լաթինա.

և ի Հայոցն եմ արարել զսկիզբն դորայ.

ի վերայ այբուբենին զինչ գեղ որ կա.

և զֆէն այլ յիշեց վերջին սորա.

ես բժիշկ Ամիրտովլաթս հայրս Եղիայ.

որ ծնեալ եմ ի քաղաքն Ամասիայ.

ես հիմայ եմ բնակել ի Բիւզանդիա.

որ իսկի դորա նման քաղաք չիկայ.

որ աթոռն է թուրք ազգին հիմակ որ կայ.

որ ասեն տաճիկ լեզուա կոստանդինա.

գծողնին և շինողին ով որ կարդա.

ողորմի Քրիստոս..

ե. 281^ա Տարբեր գրչով. «Փոխեցաւ ի Քրիստոս Ամիրտովլաթ բժիշկն թարգմանող գրոցս. ի թվին ԶԽԷ գեկ. Ը. աւրն հինկչաբթի»:

գ. 281^ա Նօտրգրով. «Ով սուրբ Ընթերցողք յիշեցէք ի մաքրափայլ յազօթս ձեր զՄարտիրոս արէղաս. որ ոս-

կով և կազմով զարդարեցի զ(ս)ա. ընդ նմին և զպարօն Ամիրդովլաթն բժիշկն որ արդար ընչիւք զարդարել ետ զսա թիւ. ԶԼԹ:

Պօլսում բժշկապետ Թորգոմեանը, հայ բժշկարանների արգիւնաւոր աշխատասիրողը ինձնից լսելով այդերկու ձեռագրերի մասին խնդրեց հարկաւոր տեղեկութիւնը հաղորդել: Կատարելով նրա ցանկութիւնը. կանխեցի ի լոյս ածելու այս յիշատակարանները յուշագրութիւն բանասէրների:

Մեսրոպ Վարդապետ

ՍՆՈՏԻԱՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐՆ ԵՒ ՀԱՒԱՏԱԼԻՔՆԵՐԸ ԳԻՒՂՈՒՄ *)

Իմ հաւաքած միւս հաւատալիքները և անտիապաշտութիւնները կարելի է երեք կարգի բաժանել. այսպէս՝ բժշկական, կենսադական և կրօնական: Բժշկական հաւատալիքներից ամենաշատը վերաբերում են Դող էրոցքին: Օրինակ.

1. Մաղկազարդին օրհնած ուռի ճիւղը եթէ տնկեն ու կաշի ծառ դառնայ, էրոցքը կը կտրի: Հարկաւոր է հիւանդի շորի ծլանքներից մի կտոր կապել այդ ծառի ճիւղերին:

2. Եթէ հիւանդը կամուրջի տակով անցնի երեք անգամ էրոցքը կը կտրուի,

3. Հիւանդի ծոցը դնում են մի կտոր բամբակ: Երբ պատարագ է լինում գիւղում՝ բամբակը տալիս են պատարագիչ քահանային, նա պատարագի ժամանակ այդ բամբակից թել է ոլորում, որը կապում են հիւանդի թեր և հիւանդը առողջանում է:

4. Հիւանդի երկարութեամբ թել են հալում և դնում մի նոր մեռած մարդու ծոցը: Հաւատում են, որ այդ միջոցը կտրական է. հիւանդը կամ կը մեռնի, կամ կառողջանայ:

5. Հիւանդի երեսը կամ ձեռները լուանում են սպանուածի կամ խեղդուածի գերեզմանի վրայ և ինչ ամանով որ ջուր են լցրել, կտրում են խփելով նոյն գերեզմանաքարին:

6. Փողոցի լայնութեամբ և մի երկու արշին բարձրութեամբ թել են կապում գիշերը: Ի հարկէ առաջին անցկացողը անգիտակցաբար կտրում է թելը սորանով և կտրում է դող—էրոցքը:

*) Տես Արարատ № 4, 5—6